

**“THAT, IF, WHETHER” TABELİLİK BAĞLAYICILARI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏ KİMİ**

Müasir İngilis dilində tabelilik əlaqəsini ifadə edən bağlayıcılar rəngarəngdir. Bu bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitə rolunu oynayır. Onlar aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1) mübtəda, predikativ və ya tamamlıq budaq cümləsini (*subject, predicative, object clauses*) baş cümləyə bağlayanlar: *that, if, whether*, məsələn:

1./ *I see she speaks English fluently/That he knows English well is unbelievable//.*

2. /*He was surprised. He felt as if he were not wholly useless - indeed, in such a stress of weather, quite worthwhile about the house//.* 2) zərflik budaq cümlələrini (*adverbial clauses*) baş cümləyə bağlayanlar. Bu yarımqrupa daxil olan bağlayıcılar da öz növbəsində aşağıdakı növlərə ayrılır: Mikromətnlərə nəzər salaq:

a) məkan budaq cümlələrini (*adverbial clauses of place*) baş cümləyə bağlayanlar: *where, wherever*, məsələn: 1. /*I had something to tell you. We were invited to go back where he came from//.* b) zaman budaq cümləsini (*adverbial clauses of time*) baş cümləyə bağlayanlar: *till, until, since, before, after, while, as long as, as soon as* məsələn:

2. /*Listen to me please! I haven't thought of any one or anything else since I saw you last//.* c) məqsəd budaq cümlələrini (*adverbial clauses of purpose*) baş cümləyə bağlayanlar: *that, in order that, so that, lest* məsələn: 2./ *She was astonished. Her brother had stayed behind preparing the vessel for the voyage which was to be made on the tide in order that advantage might be taken of the weather//.* d) şərt budaq cümlələrini (*adverbial clauses of condition*) baş cümləyə bağlayanlar: *if, supposing, unless, provided* məsələn:

3. /*Supposing she was the thief, why should she let her secret to Mr. Franklin? It's very strange. I think//.* e) nəticə budaq cümlələrini (*adverbial clauses of result*) baş cümləyə bağlayanlar: *so... that, that*, məsələn:

1. /*When they reached the front it was dark, and the shutters were closed, so that nothing of the interior could be seen//.* f) müqayisə budaq cümləsini (*adverbial clauses of comparison*) baş cümləyə bağlayanlar: *as, as if, as ... as, not so ... as, than, as though* məsələn:

1./ *She was upset while seeing Roy. He was as sick as he expected to be//.* g) güzəşt budaq cümlələrini (*adverbial clauses of concession*) baş cümləyə bağlayanlar: *though, although* məsələn: 1. /*And though I had been to school in the cities and had come to Europe, I was still a son of the tribe. I was proud of it// (Abrahams).*

h) səbəb budaq cümlələrini (*adverbial clauses of cause*) baş cümləyə bağlayanlar: *because, as, since* məsələn: 1.

2. /*Write that you decline to support this scheme of hers as you hold it to be a dishonest scheme//.* 2. /*He killed her because she loved Sam du Plessis. He didn't even hesitate to do it//.* Müasir İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin mətdaxili işlənməsinə nəzər saldıqda görürük ki, budaq cümlə baş cümlədən həm (1) əvvəl həm də (2) sonra dura bilər, məsələn:

(1) /*After dinner they went straight to the hotel//.* As they entered they met Dorian Gray at the door//. (2) /*I promise. I'll give you a call when I see Sommerville//.*

Budaq cümlə baş cümlədən sonra durduqda, həm baş, həm də budaq cümlə düşən tonla oxunur, məsələn: /*I was working when he came//.* Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl durduqda budaq cümlə qalxan, baş cümlə isə düşən tonla tələffüz edilir, məsələn: /*When he came I was working//.*

Qeyd. Müasir ingilis dilində budaq cümlə bəzən hətta baş cümlənin ortasında, yəni onun üzvlərinin arasında da dura bilər. Bu halda budaq cümlə baş cümlədən, adətən vergüllə ayrılır, yəni həm budaq cümlədən əvvəl, həm də sonra vergül qoyulur, məsələn:

/*Next evening though I asked him not to leave me, Stoeve didn't listen to me//.* /*His face, when he spoke to me, was pale but attractive//.*

Araşdırmalar nəticəsində belə aydın olur ki, müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcı və bağlayıcısız işlənmə xüsusiyyətləri həqiqətən də zəngindir. Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələrin bütöv bir fikri ifadə etməsi üçün onların tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruri şərtidir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə bir-biri ilə aydınlaşdırma- obyekt münasibətində olan komponentlər arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır (5, 89).

İngilis dilində, digər analitik tipli german dilləri kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsullarından ən geniş yayılmışı bağlayıcılarla əlaqədir. İngilis dilində tabelilik bağlayıcılarının geniş işlənmə xüsusiyyətləri özünü tamamlıq budaq cümlələrində daha çox büruzə verir. Tamamlıq budaq cümlələrini bağlayan tabelilik bağlayıcıları əsasən aşağıdakılardır: *that, if, whether*.

“that” bağlayıcısı İngilis dilində *that* bağlayıcısı çoxmənalı tabelilik bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcının vasitəsilə müxtəlif növ budaq cümlələr baş cümləyə bağlanır. *That* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrinin işlənmə xüsusiyyətləri rəngarəngdir və bu budaq cümlə əksərən baş cümlənin feili xəbərinə aid olur.

Məsələn: 1. /*I am bound to state that she never told me that he was good-looking//.* (Onu bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir).

Məsələn: 1. /*I am bound to state that she never told me that he was good-looking//.* (Onu bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir).

Məsələn: 1. /*I am bound to state that she never told me that he was good-looking//.* (Onu bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir).

2./ *My father then told me that he might have the money for my education* // (Sonra atam mənə dedi ki, onun mənim təhsilim üçün pulu ola bilər). Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *that* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. İngilis dilinin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar "*that*" bağlayıcısı ilə (8, 281) bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunun tarixən "*I saw that : he is here*" tipli sintaktik modelə uyğun gəldiyini qeyd edirlər. İşarə əvəzliyi olmuş *that* həmin modeldə feilin vasitəsiz tamamlığı rolunda çıxış etmişdir. Sonradan bütöv cümlənin strukturunun dəyişməsi nəticəsində *that* sözünün semantik və sintaktik funksiyasına görə işarə əvəzliyinin tabelilik bağlayıcısı istiqamətində dəyişməsi baş vermişdir. Qeyd edilən modeldə "*that*" leksik mənasını tamam itirərək cümlənin yalnız formal cəhətdən bağlanması iştirak edir. Bəlkə də məhz bu səbəbdəndir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə *that* bağlayıcısının işlənməsi məcburi xarakter daşıyır.

Toplanmış nümunələrdən baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanan cümlələri nəzərdən keçirdikdə məlum olmuşdur ki, bağlayıcılar arasında ən fəal iştirak edən *that* bağlayıcısıdır. "*That*" bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində feilin vasitəli şəkillərinin və əmr şəklinin işlənməsi cüzi nümunələrdə qeydə alınmışdır. Bəzi tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, tabeli mürəkkəb cümlədə *that* bağlayıcısının olub-olmaması mənənin reallaşmasına təsir göstərmir və ona görə də tamamlıq budaq cümlələrinin bağlayıcısız, yaxud *that* bağlayıcısı ilə işlənməsi arasında fərq qoymaq lazım deyildir (6, 123). Biz bu fikirlə razılaşa bilmərik. Belə ki, cümlədə *that* bağlayıcısının düşməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Məsələn, *I don't like those who claim unadvisedly that he doesn't want to obey* (166) cümləsində *that* bağlayıcısının düşməsi ilə onun mənasında güclü şəkildə dəyişmə baş verir. Belə ki, qeyd edilən cümlədən *that* bağlayıcısını götürsək, onda *unadvisedly* zərfinin *claim* feilinə, yoxsa *doesn't want to obey* birləşməsinə aid olduğunu başa düşmək çətindir, nəticədə isə həmin cümləni iki şəkildə şərh etmək olar. 1. *Mən tabe olmaq istəmədiyini düşünmədən bəyan edən adamları xoşlamıram*. Bəzi tədqiqatçılar "*that*" bağlayıcısı ilə başlanan tamamlıq budaq cümlələrinin *that* bağlayıcısı olmayan tamamlıq budaq cümlələrinə nisbətən daha az danışıq üslubu çalarına malik olduğunu və Amerika ingiliscəsinə nisbətən Britaniya ingiliscəsində daha çox rast gəldiyini qeyd edirlər (9, 115). "*That*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri yazı üslubu üçün səciyyəvi olan az işlək feillərdən, məsələn, *to agree, to announce, to hold, to indicate, to learn, to maintain, to object, to argue, to assume, to calculate, to conceive, to contend, to observe, to reply, to suggest* və s. feillərdən sonra geniş surətdə işlənir. "*That*" bağlayıcısı həm də *to believe, to presume, to suppose, to tell, to think* feillərindən sonra işlənmək üçün səciyyəvi deyildir. Bununla birlikdə, həmin bağlayıcı *to be told, to confess, to consider, to declare, to grant, to hear, to understand, to propose, to say, to see* kimi feillərdən sonra işlənə də, işlənməyə də bilər.

"*That*" tabelilik bağlayıcısından başqa "*if və whether*" tabelilik bağlayıcılarının da işlənmə xüsusiyyətləri rəngarəngdir. Bu bağlayıcılar da tamamlıq budaq cümləsini tabelilik və ya məna mərkəzi ilə bağlayan əlaqə vasitələrindəndir. İngilis dilində sual cümlələrinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq qeyd edək ki, "*if və whether*" bağlayıcıları yalnız ümumi sual tipli budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Əslində bu cümlələr sual deyil, nəqli cümlələrdir. "*If və whether*" bağlayıcılarının yaratdığı tamamlıq budaq cümlələri semantik cəhətdən *that* bağlayıcılı cümlələrdən fərqlənir. Belə ki, həmin bağlayıcılarla bağlanan cümlələrdə şübhə, qeyri-əminlik mənası əsas yer tutur:

/She asked me if I was going to the Red Cross and make bandages/

(*O, məndən soruşdu ki, mən Qırmızı Xaç-a gedib, sarğı sarıtdıracağammı*). "*That*" bağlayıcısı kimi, *if və whether* bağlayıcısı da müxtəlif budaq cümlələri baş cümləyə bağlaya bilər. "*If*" bağlayıcısı tamamlıq və şərt budaq cümlələrini, *whether* mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlə ilə əlaqələndirir.

"*If*" bağlayıcısı şərt budaq cümləsində işləndikdə gələcək zamanı indiki zaman əvəz edir. *You won't thank me if you get drowned.* Əgər sən batıb boğulsan, mənə təşəkkür etməyəcəksən. *The*

Austrians will wake us if you sleep too long. Əgər siz çox yatsanız, avstriyalılar bizi oyadacaq. "*If*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsində gələcək zaman indiki zamanla əvəz olunmur. *He*

wants to know if you'll invite Daisy to your house some afternoon.

O, bilmək istəyirki, siz bir gün orta Deyzinievinizə dəvət edəcəksinizmi.

"*If*" ilə baş cümləyə bağlanan şərt budaq cümlələrində budaq cümlə mütəhərrikdir, yəni baş cümlədən əvvəl və sonra işlənə bilər. "*If*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsi isə qeyri-mütəhərrikdir.

"*If və whether*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələrində onlarla birgə iştirak edən özək sözlərin dairəsi çox məhduddur. Belə özək sözlər, əsasən, aqli fəaliyyət, daxili vəziyyət, sual, şübhə, güman, təəccüb mənalı feilləri, nitq və hissi qavrayış feillərini əhatə edir.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin üslubi çaları çox zaman istifadə olunan bağlayıcıdan asılı olur. Bu mənada *if və whether* bağlayıcıları bir-birindən fərqlənir. *Whether* daha çox kitab, yazı üslubunda işlənir, *if* isə neytraldır. Bundan əlavə, *whether if-* dən semantik cəhətdən də fərqlənir. *Whether* ikisindən hansını bildirdiyinə görə çox zaman budaq cümlədə alternativ sualın nəqli formada ifadəsində işlənir. Məsələn, *She asked whether I preferred Mexican or Greek food.* Misaldan görüldüyü kimi, "*whether*" bağlayıcısı or bağlayıcısı ilə birləşərək qoşa şəkildə də işlənə bilər.

Belə ki, bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi müəlliflər tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan bağlayıcılar içərisində "*whetheror*" qoşa bağlayıcısını da göstərirlər. Ancaq bizim fikrimizcə, "*whether....or*" bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitədən daha çox leksik mənasında ikisindən hansını nəzərdə tutduğu *or* bağlayıcısı ilə birləşir. Əslində tamamlıq budaq cümləsində həmin bağlayıcının *...or* hissəsini atmaq da mümkündür, çünki cümlənin mənasında heç bir dəyişiklik olmur, məsələn: *I wondered whether Helen was coming or not.*

Mən maraqlandım ki, Helen gəlir, ya yox.

I wondered whether Helen was coming.

Mən

maraqlandım ki, Helen gəlirmi.

Bundan başqa, əgər

“*whether...or*” bağlayıcısını biz baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi qəbul ediriksə, onda eyni vəziyyətdə *if...or* qoşa bağlayıcısını da bağlayıcı vasitə kimi qəbul etməliyik. Çünki eyni vəziyyətdə, yəni cümlə sonunda “*if...or*” işlənməsi də mümkündür.

Bütün bu araşdırmalar bizi belə bir nəticə çıxarmağa vadar edir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bir-birinə bağlanması tabelilik bağlayıcılarının rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arnold I.V., The English Word, M., “Vsshaya Shkola”, 1986. 295p.
2. Blokh M. Y., A Course in Theoretical English Grammar, M., Vsshaya Sh.1983.
3. Close R.A. The New English Grammar, Parts 3 and 4., London, 1968.
4. Curme G.O. English Grammar, New York, 1970.
5. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar., Moscow, 1964.
6. Gordon E. M. Krylova I.P., Grammar of Present –Day, English(Parts of Speech).(Грамматика современного английского языка), Moscow, 1980.335p.
7. Harrison N. Basic Facts of English Grammar, New York, 1963.
8. Ilyish B. The structure of Modern English, Leningrad., 1971.
9. Khaimovich B.S., Rogovskaya B. L., A Course in English Grammar (Теоретическая Грамматика Английского Языка), M., 1967.
10. Kobrina N.A., Korneeva E. A., Ossovskaya M.I., Guzeva K.A., An English Grammar. Morphology .Syntax., S. Petersburg. 1999.496p.
11. Yunusov D. Xanbutaeva L. Comparativetypology of the English and Azerbaijani languages. Baku, Mutarjim, 2008
12. Leech G., English Grammar and Usage. Nelson. Printed in Hong-Kong. 1991.
13. Leech G. Svartik Y., A Communitave Grammar of English. Moscow. 1983.304.
14. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartik Y., A University Grammar of English, Moscow Vsshaya Shkola, 1982. 391p.

РЕЗЮМЕ

Подчинительные союзы “That, if, whether” как средство связывающие компоненты сложноподчиненного предложения.

В данной статье рассматриваются подчинительные союзы в современном английском языке. Здесь же мы уточнили их основные характерные особенности, которые необходимо принимать во внимание при переводе текстов с английского языка на азербайджанский язык. Подчинительные союзы связывают разные придаточные предложения с главными предложениями. Эти союзы широко употребляются в дополнительных придаточных предложениях.

SUMMARY

Subordinating conjunctions “That, if, whether” as a means of connection the components of the composite complex sentences.

This article deals with the usage of the subordinating conjunctions in the contemporary English language. In this article we clarified their main characteristic features which require special attention in translating texts from English into Azerbaijani. Subordinating conjunctions connect different subordinate clauses to the principal ones. These conjunctions are widely used in object clauses.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova